

MARIA SZYMANOWICZ

ORGANY W KOŚCIOŁACH DEKANATU OŻAROWSKIEGO
DIECEZJI SANDOMIERSKIEJ (CZ. I).
INSTRUMENTY NIEZACHOWANE
W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

THE ORGANS IN THE CHURCHES OF OŻARÓW DEANERY
IN THE SANDOMIERZ DIOCESE (PART I). NON-PRESERVED INSTRUMENTS
IN THE LIGHT OF ARCHIVAL SOURCES

A b s t r a c t. The following article opens the series of texts about the organs and organists of the Sandomierz Diocese. This cycle will inscribe itself in the 200 years anniversary of the Diocese establishment, which will take place in 2018. This article concerns the organs that were not preserved in the churches of Ożarów Deanery. It was created on the basis of the 18th, 19th and 20th Century sources stored in the archives in Cracow, Sandomierz and Radom.

The analysis of the data enabled drawing the following conclusions. There were 21 instruments sequentially functioning within the Ożarów Deanery in 10 parishes. They were rather small organs, 4 up to 15 voices. Most of them were placed on the choir above the main church doors. The instruments were painted and carved, many of them were in bad state. The information on six organists, who were building or fixing the organs in the given area, were also obtained.

In order to analyse the full monography of the Polish organ building still many contribution works have to be done, and such is the character of this article.

Key words: organs; Ożarów Deanery; Sandomierz Diocese.

Niniejszym artykułem rozpoczynamy cykl tekstów na temat organów i organistów diecezji sandomierskiej. Wpiszą się one w jubileusz 200-lecia utworzenia

Dr hab. MARIA SZYMANOWICZ, prof. KUL – Dyrektor Instytutu Muzykologii, Kierownik Katedry Instrumentologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: szymanowicz@kul.pl

Prof. MARIA SZYMANOWICZ – Head of the Institute of Musicology, Head of the Department of Instrumentology, The John Paul II Catholic University of Lublin; e-mail address: szymanowicz@kul.pl

diecezji, który będzie miał miejsce w 2018 roku. Z okazji jubileuszu powstaje wiele opracowań poświęconych historii diecezji, kapłanom, duszpasterstwu oraz kulturze muzycznej.

Z racji redakcyjnych ograniczeń objętościowych, temat organów w dekanacie ożarowskim został podzielony na dwie części. Niżej przedstawiony tekst dotyczy instrumentów niezachowanych w świetle źródeł archiwalnych. Druga, planowana część, będzie zawierała opis organów istniejących i przedstawi ją dr Andrzej Gładysz na podstawie terenowych badań inwentaryzacyjnych.

Podstawą niniejszego opracowania są źródła zachowane w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu, Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu oraz Archiwum Państwowym w Radomiu. W Krakowie oraz w Bibliotece WSD w Sandomierzu przechowywane są XVIII-wieczne wizytacje biskupie, w których znajdują się krótkie informacje o organach. W Archiwum Diecezjalnym wykorzystano tzw. Teczki parafialne, które zawierają zbiór wszelkich akt z XIX i XX wieku dotyczących danej parafii – inwentarze kościołów, wizytacje oraz inne dokumenty. W radomskim Archiwum Państwowym zachowane są XIX-wieczne akta funduszów parafii oraz akta budowy kościoła w Przybysławicach, w których znaleziono cenne dokumenty dotyczące budowy organów.

Przeprowadzona eksploracja powyższych źródeł i analiza uzyskanych danych pozwoliły na opracowanie zagadnienia historii organów w kościołach dekanatu ożarowskiego. Tekst został podzielony na dwie główne części. W pierwszej zamieszczono w sposób uporządkowany chronologicznie wszystkie informacje o organach dla poszczególnych parafii. W drugiej – pogrupowano uzyskane dane według zagadnień: liczba organów, nazewnictwo, lokalizacja i wygląd zewnętrzny, wielkość oraz inne szczegóły.

1. INFORMACJE HISTORYCZNE O ORGANACH W DEKANACIE OŻAROWSKIM

1.1. BIDZINY, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. AP. PIOTRA I PAWŁA

Parafia powstała przed rokiem 1326, wówczas wybudowano pierwszy drewniany kościół. Obecna świątynia pochodzi z 1720 r. Została zniszczona od uderzenia pioruna w roku 1891, następnie odbudowana¹.

¹ Informacje o kościołach podano na podstawie: *Rocznik diecezji sandomierskiej*, red. K. Kida, Sandomierz 2010.

Instrumenty niezachowane:

1.1.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

W aktach wizytacyjnych z 1718/1719 r. wymieniony jest 7-głosowy pozytyw stały, dobry: „Chorus ad Capellam Musicus ligneus supra Portam [...] cum instrumento Musico fixo 7 vocum bono et Sonoro”². Istnienie pozytywu potwierdzają kolejne źródła³. Z Inwentarza z 1801 r. wiadomo, że instrument pomalowany był na kolor czerwony: „Organum positivum rubro colore depictum antiquum indiget reparatione”. W roku 1833 orzeczono, że „Pozytyw potrzebuie znaczney reparacyi”.

1.1.2. ORGANY Z OK. 1865 R.

W protokole sporządzonym przez dozór kościelny w 1868 r. i w Inwentarzu z roku 1868 odnotowano, że w kościele przybyły organy nowe, sprawione przed paru laty ze składki parafialnej⁴. Instrument uległ zniszczeniu wraz z kościołem w 1891 r. od uderzenia pioruna.

1.1.3. ORGANY Z 1907 R.

W odbudowanej ze zniszczeń świątyni, w roku 1907 kosztem 1900 rubli powstały kolejne organy – 11-głosowe, jednomanuałowe z pedałem⁵. Ich budowniczym był Grudziński⁶. Instrument był remontowany w 1932 r. kosztem 400 zł⁷. Nazwiska organmistrza, wykonującego prace, w źródłach nie odnotowano. W Protokole wizytacji kanonicznej z 1950 r. stan organów określono jako dobry⁸.

² Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie [dalej: AKap.MK], Wizytacja z 1718/1719, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 123.

³ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie [dalej: AKMK], Wizytacja z 1748, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 30; Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu [dalej: BWSDS], Wizytacja z 1782, sygn. I 1476, s. 265; Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu [dalej: ADS], Akta parafii Bidziny 1801-1844, Inwentarz z 1801; Tamże, Inwentarz z 1833; Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], Akta Funduszów kościoła w Bidzinach 1820-1858, sygn. RGR I 5459, Inwentarz z 1833, s. 129.

⁴ ADS, Akta kościoła parafialnego w Bidzinach 1845-1983, k. 241, 215v.

⁵ Tamże, k. 183.

⁶ Tamże, k. 143; Było kilku organmistrzów o tym nazwisku, ale można przypuszczać, że chodzi o Stefana Grudzińskiego, działającego kolejno w Jaśle, Ostrowcu Świętokrzyskim i Lublinie. O Stefanie Grudzińskim zob.: M. SZYMANOWICZ, *Polska bibliografia organów*, t. 1, Polihymnia, Lublin 2011, s. 144; Tamże, *Polska bibliografia organów*, t. 2, Polihymnia, Lublin 2014, s. 154.

⁷ ADS, Akta kościoła parafialnego w Bidzinach, k. 102v.

⁸ Tamże, k. 86.

Obecnie w kościele parafialnym w Bidzinach znajdują się organy zbudowane w 1977 r. przez Józefa Bułę z Krakowa. Instrument będzie opisany w drugiej, planowanej części artykułu.

1.2. ĆMIELÓW, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. WNIĘBOWZIĘCIA NMP

Parafia została erygowana przed 1326 r. Pierwszy kościół zbudowano w wieku XIV, w XVI w. był gruntownie odnowiony, następnie restaurowany w wieku XVIII, XIX i XX. Świątynia jest gotycka, obecnie o zatartym charakterze stylowym, murowana z kamienia, otynkowana, wyposażenie wnętrza – barokowe.

Instrumenty niezachowane:

1.2.1. ORGANY SPRZED 1718 R.

W aktach wizytacyjnych z 1718/1719 r. wymienione są organy stałe na chórze muzycznym: „Chorus Musicus in loco solito ligneus cum instrumento Organo fixo alias puł Organie”⁹. Z kolejnego źródła wiadomo, że instrument miał 15 głosów i sekcję pedałową: „Organum [...] quindecim voces habens, cum pedali”¹⁰. 15-głosowe organy wzmiankowane są także w kolejnej wizytacji, z roku 1782¹¹. W Opisie kościoła parafialnego z 1818 r. wzmiankowane są organy na chórze¹². Nie ma pewności, czy chodzi o ten sam instrument.

1.2.2. ORGANY SPRZED 1845 R.

W źródłach z XIX w. w kościele w Ćmielowie wymieniane są organy 12-głosowe z pedałem, zasilane trzema miechami, usytuowane na drewnianym chórze muzycznym, ozdobionym malowidłem 12 Apostołów. Instrument był naprawiony w 1845 r. kosztem dziedziczki Ćmielowa, proboszcza i parafian¹³. W roku 1879 organy „zupełnie zostały przerobione”¹⁴. Zakresu prac w źródłach nie odnotowano. Z późniejszych dokumentów wiadomo, że prace te przeprowadził „organmistrz Szymański [Józef] z Warszawy”¹⁵. W 1921 r. w ćmielowskim ko-

⁹ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 139.

¹⁰ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 18.

¹¹ BWSDS, sygn. I 1476, s. 282.

¹² ADS, Akta kościoła parafialnego w Ćmielowie 1818-1983, k. 18v.

¹³ Tamże, k. 112v; APR, Akta funduszków kościoła w Ćmielowie 1848-1867, sygn. RGR I 5623, s. 73.

¹⁴ ADS, Akta kościoła parafialnego w Ćmielowie 1818-1983, k. 284.

¹⁵ Tamże, k. 251v; O Józefie Szymańskim zob.: M. SZYMANOWICZ, *Polska bibliografia organów*, t. 1, s. 205; TAŻ, *Polska bibliografia organów*, t. 2, s. 209.

ściele wybudowano nowy, większy chór muzyczny, który wsparty był na dwóch kolumnach z piaskowca kunowskiego i na szynach kolejowych. Dawne organy zdemontowano, a później powtórnie zamontowano na nowym chórze. Wówczas wykonany został nowy „amerykański miech”. W źródłach zaznaczono, że „organy są stare systemu klapowego”¹⁶. W Protokole wizytacji kanonicznej z 1948 r. stan organów określono jako „możliwy”¹⁷.

Obecnie w kościele parafialnym w Ćmielowie znajdują się organy zbudowane w 1971 r. przez Józefa Bułę z Krakowa.

1.3. GLINIANY, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. WOJCIECHA BM

Parafia została erygowana w 1573 r. Według Jana Długosza drewniany kościół do Glinian został przeniesiony z Potoka. Był wielokrotnie restaurowany. Instrumenty niezachowane:

1.3.1. POZYTYW PRAWDOPODOBNIEM Z XVII W.

W aktach wizytacyjnych z 1718/1719 r. wzmiankowany jest mały pozytyw: „Chorus Musicus supra Portam Porticus cum positivo parvo”¹⁸.

1.3.2. ORGANY SPRZED 1748 R.

W wizytacji z roku 1748 wymienione są 8-głosowe organy: „Chorus rudior cum Organo satis decenti octo vocem habente”¹⁹. Określenie – organy przyzwoite [stosowne] może sugerować, że chodzi o nowo zbudowany instrument. W Inwentarzu kościoła w Glinianach z 1825 r. wymienione są 8-głosowe organy z dwoma miechami, umieszczone na chórze, potrzebujące restauracji²⁰. W roku 1844 ich stan określono następująco: „Organ zdezelowany i na teraz do użytku niezdatny”²¹. W dalszej części dokumentu podano pewne szczegóły: „Organ w Kościele na Chorze będący miał bydz o ośmiu głosach z dwiema miechami i był oceniony w roku 1823 Zpol 250. Dzisiaj zupełnie zepsuty, z którego w czasie reperacyi Kościoła w r. 1843 miano skraćć przez niewiadomych sprawców piszczałki cynowe na dwa głosy, o czym Burmistrz mieyscowy miał

¹⁶ ADS, Akta kościoła parafialnego w Ćmielowie 1818-1983, k. 302v.

¹⁷ Tamże, k. 382.

¹⁸ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 93.

¹⁹ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 39v.

²⁰ ADS, Akta parafii Gliniany 1801-1844, Inwentarz z 1825.

²¹ Tamże, Inwentarz z 1844; APR, Akta funduszów kościoła w Glinianach 1820-1866, sygn. RGR I 5693, s. 299.

donieść władzom Rządowym i Sądowi pod dniem 23 marca/4 kwietnia 1843 r. do N° 52 reszta rekwizytów z tegoż Organu warta jest na teraz Rubli Sreb. 15²². Instrument mimo tak złego stanu zachowania istniał nadal. W Inwentarzu z 1861 r. odnotowano: „Organ zaś wymaga prędkiej reparacji”²³. W dalszej części dokumentu instrument określono jako 6-głosowy: „Organ Kościelny na Chorze umieszczony o sześciu oktavach z dwoma miechami zdezelowany”²⁴. Nie uwzględniono więc dwóch głosów, z których skradzione zostały piszczałki.

W roku 1892 Tomasz Grudziński wybudował nowy instrument zachowując dawny, barokowy prospekt. Data jego powstania i nazwisko budowniczego znajdują się na wklejce w komorze wiatrownicy²⁵. Pozytyw istnieje, jego opis będzie zamieszczony w drugiej, planowanej części artykułu.

1.4. JANIKÓW, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. ANNY

Parafia została erygowana w 1737 r. Pierwszy, drewniany kościół wzniesiono w roku 1767, spłonął od uderzenia pioruna. W 1796 r. miejscowa dziedziczka ufundowała kaplicę. Obecna świątynia została wybudowana z kamienia w roku 1873.

Instrument niezachowany:

1.4.1. POZYTYW PRAWDOPODOBNIIE Z XVIII W.

W Inwentarzu kościoła parafialnego w Janikowie z 1867 r. odnotowano: „Nad wielkimi drzwiami jest chór na którym znajduje się pozytywek stary o pięciu głosach, w którym połowa piszczałek cynowych i połowa drewnianych o jednym miechu”²⁶. Wartość instrumentu oszacowano na 30 Rs. Pozytyw wymieniany jest w kolejnych źródłach, w roku 1879 i 1889 stwierdzono, że jest w zupełnie złym stanie²⁷. W 1889 r. jego wartość oszacowano tylko na 20 Rs (dla porównania trumnę z katafalkiem na 7 Rs, szafkę w zakrystii z jedną półką na 4 Rs).

W 1896 r., kosztem 400 Rs, organmistrz Saganowski zbudował nowy, 5-głosowy pozytyw²⁸. Instrument istnieje jako destrukta.

²² Tamże.

²³ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Glinianach 1845-1983, Inwentarz z 1861.

²⁴ Tamże.

²⁵ Inf. od organmistrza Grzegorza Stawowego z Woli Baranowskiej.

²⁶ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Janikowie 1847-1983, k. 63.

²⁷ Tamże, k. 114, 143.

²⁸ Tamże, k. 266v; O Saganowskim zob.: M. SZYMANOWICZ, *Polska bibliografia organów*, t. 1, s. 192; *TaŻ, Polska bibliografia organów*, t. 2, s. 196.

1.5. OŻARÓW, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. STANISŁAWA BM,
SANKTUARIUM MB RÓŻAŃCOWEJ KRÓLOWEJ RODZIN

Początki parafii sięgają XIV w. Pierwszy, drewniany kościół pochodził z roku 1506. Obecna świątynia została zbudowana w latach 1887-1900, w roku 1989 była gruntownie restaurowana.

Instrument niezachowany:

1.5.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

Pierwsza informacja o organach w kościele parafialnym w Ożarowie pochodzi z 1718 r. W aktach wizytacyjnych odnotowano: „[...] item Chorus Musicus in loco solito supra portam a porticu Ecclesiae in quo Organum Positivum bonum”²⁹. Z późniejszych zapisów wiadomo, że instrument miał 6 głosów³⁰. Kolejny zapis o organach znajduje się w Inwentarzu z roku 1825: „Organy stare zdezelowane o iednym miechu z osmio głosami piszczałki z tych częścią drewniane a częścią cynowe”³¹. Wielkość organów określona została na 8 głosów, w poprzednich zapisach mowa jest o pozytywie 6-głosowym. Można jednak przypuszczać, że chodzi o ten sam instrument, a różnie podawana liczba głosów jest wynikiem pomyłki. Spisujący Inwentarze często nie rozróżniali głosu od urządzeń dodatkowych i liczyli klucze rejestrowe. Klucze mogły także sterować urządzeniami, takimi jak – Tympan, Tremulant, Ptaszki, Wypust wiatru i inne. Przypuszczenie, że chodzi o ten sam, pochodzący sprzed 1718 r. instrument potwierdza jego stan zachowania – „stary, zdezelowany”. Pozytyw w złym stanie jest wymieniany w źródłach do 1887 r.³²

Budowa nowej świątyni w Ożarowie została ukończona w 1900 r. W tym samym roku z fundacji braci Stanisława i Szymona Kowalczewskich³³ powstały nowe organy. Zbudowała je firma Blomberg. Instrument służy parafii ożarowskiej do chwili obecnej.

²⁹ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 90.

³⁰ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 50.

³¹ APR, Akta funduszków Kościoła w mieście Ożarowie 1849-1870, sygn. RGR I 6219, s. 484, 485.

³² ADS, Akta parafii Ożarów [1818] 1845-1983, Inwentarz z 1887.

³³ Bracia Kowalczewscy byli obywatelami Ożarowa, aptekarzami. Inf. proboszcza ks. prałata Stanisława Szczerka.

1.6. PRZYBYSŁAWICE, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. PRZEMIENIENIA PAŃSKIEGO

Pierwotny kościół został wybudowany w 1414 r., obecna świątynia pochodzi z roku 1843.

Instrumenty niezachowane:

1.6.1. POZYTYW SZKATULNY SPRZED 1718 R.

W aktach wizytacyjnych z 1718/1719 r. wzmiankowany jest mały pozytyw: „Chorus musicus [...] cum instrumento Musico positivo parvo”³⁴. Z późniejszego zapisu wiadomo, że był to 5-głosowy pozytyw szkatulny: „Chorus elegans cum Organo scriniali quinque vocum”³⁵.

1.6.2. POZYTYW Z OK. 1818 R.

Kościół spalił się w 1790 r., wówczas została wybudowana tymczasowa, drewniana kaplica. W roku 1818 wzmiankowany jest „Pozytyw nowy dobry”³⁶. W Inwentarzu z 1832 r. podano pewne szczegóły: „Pozytywek mały o czterech głosach częścią z cynowych częścią z drewnianych składa się z piszczałek o iednym małym mieszku, w pomiernym stanie”³⁷. Instrument oszacowany został na 180 zł pol. Wymieniony jest także w kolejnym źródle – Protokole spisanim w 1840 r. Z tego dokumentu wiadomo, że usytuowany był na rusztowaniu umieszczonym nad wejściem do kaplicy. Stan jego określono jako „niezupełnie jeszcze zdezelowany, do użycia przydatny”³⁸. W roku 1843 stan zachowania określono jako zły³⁹.

1.6.3. POZYTYW Z 1844 R.

W Przybysławicach w roku 1843 została ukończona budowa nowego, muranego kościoła. Już 1 czerwca 1842 r. sporządzono „Wykaz kosztów potrzebnych na sprawienie Organ [...] stosownie do protokołu narady i rysunku przez Budowniczego Obwodowego zrobionego”. Ogólny koszt przewidziano na 345

³⁴ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 98.

³⁵ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 73v.

³⁶ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Przybysławicach [1818] 1845-1983, k. 3v.

³⁷ ADS, Akta parafii Przybysławice 1807-1844, k. 162v, 163; APR, Akta Funduszów kościoła w Przybysławicach 1826-1863, sygn. RGR I 6306, s. 433.

³⁸ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Przybysławicach [1818] 1845-1983, k. 7v.

³⁹ Tamże, k. 34.

Rs⁴⁰. Owym budowniczym był J. Suchecki. W aktach zachował się rysunek prospektu w stylu neoklasycystycznym. Prace miał wykonać Piotr Grygliński zamieszkały w mieście Solcu⁴¹. Jednak organmistrz oświadczył, że nie wybuduje instrumentu według rysunku Sucheckiego, tylko przedstawił własny projekt i kosztorys, który został zaakceptowany⁴². Zawarto kontrakt z organmistrzem⁴³, odbiór instrumentu i sporządzenie protokołu nastąpiło 22 kwietnia 1844 r.⁴⁴ Grygliński zbudował 6-głosowy pozytyw, z 45-ciomą klawiszami (pierwsza oktawa krótka) o następującej dyspozycji:

Pryncypał	(10 piszczałek drewnianych, 35 cynowych)
Octava	(piszczałki cynowe)
Mikstura 2 ch	(piszczałki cynowe)
Flet Major	(piszczałki drewniane)
Flet Minor	(piszczałki drewniane)
Vox amabilis	(piszczałki drewniane)

W aktach Archiwum Państwowego w Radomiu zachowała się obszerna dokumentacja budowy instrumentu, która będzie podstawą osobnego opracowania.

W Inwentarzu z 1873 r. wymienione są 7-głosowe organy z dwoma miechami⁴⁵. Można przypuszczać, że w instrumencie znajdowało się urządzenie dodatkowe, które potraktowano jako głos. Z Inwentarza spisane w roku 1893 wiadomo, że był to instrument bez pedału, „reperowany i strojony w r. 1889”⁴⁶. Nazwiska organmistrza nie zanotowano.

Obecnie w kościele parafialnym w Przybysławicach znajdują się organy zbudowane w 1914 r. przez Adolfa Homana.

1.7. RUDA KOŚCIELNA, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ZAŚLUBIN NMP

Parafia została erygowana w 1776 r. Do dziś istniejąca świątynia powstała w latach 1769-1776.

Instrumenty niezachowane:

⁴⁰ APR, Akta budowy kościoła w Przybysławicach 1843-1865, sygn. RGR I 6307, s. 170.

⁴¹ O Piotrze Gryglińskim zob.: M. SZYMANOWICZ, *Polska bibliografia organów*, t. 1, s. 145; TAŻ, *Polska bibliografia organów*, t. 2, s. 154.

⁴² APR, Akta budowy kościoła w Przybysławicach 1843-1865, sygn. RGR I 6307, s. 192-194.

⁴³ Tamże, s. 221-225.

⁴⁴ Tamże, s. 285-287.

⁴⁵ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Przybysławicach [1818] 1845-1983, k. 222.

⁴⁶ Tamże, k. 239v.

1.7.1. POZYTYW Z XVIII W.

W 1802 r. w Rudzie Kościelnej funkcjonował malutki pozytyw – „In Choro sunt Organa parvullina vulgo Positiva desolata”⁴⁷. Określenie „zniszczony” sugeruje, że instrument pochodził z XVIII w. W Inwentarzach z 1824 i 1853 r. wymieniony jest pozytywek [pozytywek] o 4^{ch} głosach⁴⁸. Instrument wzmiankowany jest także w roku 1868, oszacowany został na 39 Rs⁴⁹.

1.7.2. ORGANY SPRZED 1872 R.

W Inwentarzu, spisany w roku 1872, wymienione są organy oszacowane na 180 rubli⁵⁰.

Wiadomość o kolejnym instrumencie pochodzi z Inwentarza spisanego w roku 1912: „Organy nowe sprowadzone w 1909 roku nie duże o trzech głosach z miechem nożnym”⁵¹. Z kolejnego Inwentarza wiadomo, że zbudował je Adolf Homan kosztem 600 Rs⁵², staraniem ks. Aleksandra Bastrzykowskiego. Opis organów będzie zamieszczony w drugiej, planowanej części niniejszego artykułu.

1.8. SŁUPIA NADBRZEŻNA, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. BARBARY

Parafia istniała już przed rokiem 1325. Z tego okresu pochodził pierwszy, modrzewiowy kościół. Obecna świątynia została zbudowana w 1842 r.

Instrument niezachowany:

1.8.1. POZYTYW Z OK. 1718 R.

W wizytacji z 1718/1719 r. wzmiankowany jest nowo zbudowany instrument muzyczny⁵³. Z kolejnych zapisów wiadomo, że był to 8-głosowy pozytyw: „Chor z pozytywem o głosach ośmiu, wszystko to stare”⁵⁴. W źródłach XIX-wiecznych także wymieniane są 8-głosowe organy z dwoma miechami.

⁴⁷ ADS, Akta parafii Ruda Kościelna 1798-1840, k. 4v.

⁴⁸ APR, Akta funduszków kościoła parafialnego w Rudzie 1819-1829, sygn. RGR I 6365, Inwentarz z 1824, s. 112; APR, Akta funduszków kościoła Ruda Kościelna 1850-1861, sygn. RGR I 6367, Inwentarz z 1853, s. 69; ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Rudzie 1846-1983, Inwentarz z 1853, s. 3.

⁴⁹ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Rudzie 1846-1983, k. 61.

⁵⁰ Tamże, k. 82.

⁵¹ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Rudzie 1846-1983, Inwentarz z 1912.

⁵² ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Rudzie 1846-1983, Inwentarz z 1932.

⁵³ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 86.

⁵⁴ BWSDS, sygn. I 1476, s. 407.

W roku 1875 ich wartość oszacowano na 240 Rb⁵⁵. Instrument był naprawiany ok. 1888 r.⁵⁶ Można przypuszczać, że mowa o tym samym pozytywie.

Informacje o nowo zbudowanym instrumencie zawiera pismo Stanisława Jagodzińskiego do Konsystorza Generalnego w Sandomierzu⁵⁷. Organmistrz powiadamia, że w 1911 r. dokonał zrekonstruowania wadliwie zbudowanych w roku 1903 organów w Słupi. Za sumę 350 Rb wykonał nową wiatrownicę, wstawił jeden nowy głos metalowy oraz wszystkie pozostałe części organów naprawił. Nazwiska organmistrza, który zbudował wadliwe organy, nie podano. Przebudowany instrument istnieje.

1.9. SOBÓTKA, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MAŁGORZATY

Parafia była erygowana przed rokiem 1476. Z tego okresu pochodził pierwszy kościół drewniany. W 1751 r. zbudowano kolejną drewnianą świątynię. Obecny kościół został wzniesiony w 1795 r., był zniszczony w czasie działań II wojny światowej, w latach 1946-1950 odbudowany.

Instrumenty niezachowane:

1.9.1. POZYTYW SZKATULNY SPRZED 1718 R.

W wizytacji z 1718/1719 r. wzmiankowany jest „Chorus Musicus supra portam Porticus cum positivo parvo 5 vocum alias szkatulnij”⁵⁸. W roku 1748 orzeczono, że instrument jest uszkodzony⁵⁹.

1.9.2. ORGANY Z OK. 1782 R.

W aktach wizytacyjnych z roku 1782 wymienione są „Organy o głosach ośmiu na ziemi stojące bo nie masz Churu”⁶⁰. Instrument jest wzmiankowany w późniejszych źródłach⁶¹. W Inwentarzu spisany w roku 1880 zapisano: „[...] na chórze stary organ o ośmiu głosach w złym bardzo stanie”⁶².

⁵⁵ ADS, Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Sandomierskiej ts. Kościoła filialnego Słupia Nadbrzeżna 1873-1983, Inwentarz z 1875.

⁵⁶ Tamże, Inwentarz z 1888.

⁵⁷ Tamże, Pismo Stanisława Jagodzińskiego z dn. 14 X 1913; O firmie Stanisława Jagodzińskiego zob.: M. SZYMANOWICZ, *Polska bibliografia organów*, t. 1, s. 153; TAŻ, *Polska bibliografia organów*, t. 2, s. 160.

⁵⁸ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 101.

⁵⁹ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 71v.

⁶⁰ BWSDS, sygn. I 1476, s. 371.

⁶¹ ADS, Akta kościoła parafialnego w Sobótce 1818-1983, k. 2.

⁶² Tamże, k. 146v.

1.9.3. ORGANY Z 1885 R.

Inwentarz z roku 1932 zawiera bardzo cenny zapis dotyczący budowy i remontów organów⁶³. Instrument został zbudowany w 1885 r., jako 8-głosowy, przez „organmistrza Tomasza Grudzieckiego z Rytwian, za cenę rb 600”. Z pewnością chodzi tu o Tomasza Grudzińskiego. W roku 1907 Stefan Grudziński z Ostrowca dobudował 2-głosową sekcję Pedalu, wymienił klawiaturę na francuską i nastroił piszczałki. W 1910 roku ten sam organmistrz kosztem 33 rb wymienił Miksturę na Eolinę i nastroił piszczałki. Rok później kosztem 22 rb naprawiono miechy i dokonano kolejnego strojenia. W roku 1924 Andrzej Saganowski z Kielc wykonał nowy miech, wstawił nowe piszczałki głosu 8' w Pedale oraz nastroił instrument. Zapłatą za przeprowadzone prace było 20 korców żyta i 20 korców pszenicy. Następny remont miał miejsce w roku 1932. Wykonał go Józef Bargiełowski z Radomia kosztem 270 zł. Wówczas Kwintę zamienił na Flet minor. Instrument został zniszczony w roku 1944 w czasie działań wojennych. W Protokole wizytacji kanonicznej z 1948 r. odnotowano, że organów nie ma⁶⁴. Zakupiono fisharmonię.

1.10. WOJCIECHOWICE [MIKUŁOWICE], KOŚCIÓŁ PARAFIALNY
PW. ŚW. WOJCIECHA BM

Pierwotny kościół istniał w 1326 r., obecna świątynia została zbudowana z kamienia w roku 1362, w XVII w. dobudowano kaplicę Matki Boskiej.

Instrumenty niezachowane:

1.10.1. POZYTYW SPRZED 1718 R. (PRAWDOPODOBNIENIE Z XVII W.)

W wizytacji z roku 1718 wzmiankowany jest 8-głosowy, dobry pozytyw: „Chorus Musicus supra portam porticus ligneus cum instrumento positivo fixo bono octo vocum”⁶⁵.

1.10.2. ORGANY Z OK. 1748 R.

W roku 1748 w wojciechowskim kościele istniały nowo zbudowane, jeszcze nie wykończone 12-głosowe organy: „Chorus vulgaris cum organo novo 12 vo-

⁶³ Tamże, Inwentarz z 1932, s. 8, 9.

⁶⁴ Tamże, k. 269.

⁶⁵ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266), s. 155.

vum, non consummato”⁶⁶. W Inwentarzu z 1822 r. wzmiankowany jest „Organ z piszczałkami cynowymi i drewnianymi, reperacyi wymagający”⁶⁷. Można przypuszczać, że mowa o tym samym instrumencie.

1.10.3. POZYTYW SZKATULNY

Oprócz nowych organów w kaplicy znajdował się drugi instrument – pozytyw szkatulny⁶⁸. W 1782 r. orzeczono, że instrument jest „nadpsuty”⁶⁹.

W roku 1878 w wojciechowskim kościele wymieniany jest „Chór z Organem o 8^{iu} głosach i miechem”⁷⁰. Instrument istnieje, był odrestaurowany przez Adolfa Homana, w 1893 r. znajdował się w dobrym stanie⁷¹.

2. PODSUMOWANIE DANYCH O ORGANACH NIEZACHOWANYCH

2.1. LICZBA ORGANÓW

W kościołach, obecnie znajdujących się w granicach dekanatu ożarowskiego, stwierdzono istnienie 21 instrumentów niezachowanych. Wśród nich 13 to pozytywy, 4 – organy z pedałem. Dla czterech instrumentów brak danych o ich rodzaju. Najwięcej, bo troje niezachowanych organów odnotowano w Bidzinach, Przybysławicach, Sobótce i Wojciechowicach. Najstarsze miały proveniencję XVIII-wieczną. Natomiast w przypadku parafii Gliniany, mały pozytyw wymieniony w źródłach z 1718 r. mógł pochodzić z wieku XVII, ponieważ niespełna 30 lat później zbudowano już nowe organy. W Wojciechowicach funkcjonowały jednocześnie dwa instrumenty – nowo zbudowane 12-głosowe organy na chórze muzycznym i pozytyw szkatulny w kaplicy. Każdy z nich spełniał sobie właściwą funkcję.

⁶⁶ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 26.

⁶⁷ ADS, Akta parafii Wojciechowice 1801-1844, Inwentarz z 1822.

⁶⁸ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317), k. 26.

⁶⁹ BWSDS, sygn. I 1476, s. 277.

⁷⁰ ADS, Akta kościoła parafialnego w Wojciechowicach 1845-1983, k. 85v.

⁷¹ Tamże, Inwentarz z 1893, k. 2.

2.2. NAZEWNICTWO

Na określenie organów używa się dwóch podstawowych terminów: w języku łacińskim – *organum* i *positivum*, w języku polskim – *organy* i *pozytyw*. W praktyce terminy te występują w różnych wersjach i w połączeniu z dookreśleniami przymiotnikowymi.

Poniżej zamieszczono wszystkie użyte w przebadanych źródłach wersje nazewnictwa wraz z częstotliwością ich występowania⁷²:

Instrumentum musicum fixum	1
Organ	8
Organ kościelny	1
Organum	3
Organum fixum	1
Organum parvulinum vulgo Positiv	1
Organum positivum	2
Organum scriniale	1
Organy	7
Positivum fixum	1
Positivum parvum	2
Positivum parvum alias szkatulnij	1
Pozytew	3
Pozytevek	2
Pozytyw szkatulny	1
Pozytywek	1
Pozytywek mały	1

Z powyższego wynika, że w źródłach użytych zostało 17 wersji nazw organów. Osiem z nich pochodzi od łacińskiego terminu *organum*, kolejne osiem – od terminu *positivum*. Raz zastosowano ogólną nazwę *instrumentum musicum*. Wszystkie nazwy pisane są od wielkiej litery.

Termin *organum* przybiera trzy formy – Organ, Organum, Organy. Termin *positivum* pięć form – Positivum, Pozytew, Pozytevek, Pozytyw, Pozytywek. Podstawowy termin występuje samodzielnie, z dookreśleniem lub w formie alternatywnie złożonej. Dookreślenia przymiotnikowe wskazują na wielkość, przeznaczenie lub rodzaj instrumentu, np. mały, malutki, kościelny, szkatul-

⁷² Inne stosowane wersje nazewnictwa zob.: M. SZYMANOWICZ, *Nazewnictwo organów w XVIII wieku (na podstawie wybranych akt wizytacyjnych)*, w: *Studia Organologica*, t. 5, red. M. Szymanowicz, Polihymnia, Lublin 2016, s. 73-83; B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*, Ossolineum, Wrocław 1977.

ny, stały. W formach alternatywnie złożonych używane są łacińskie przysłówki *alias* lub *vulgo*.

2.3. LOKALIZACJA I WYGLĄD ZEWNĘTRZNY

We wnętrzu świątyni organy najczęściej lokalizowane są na chórze muzycznym nad wielkimi drzwiami kościoła, naprzeciw głównego ołtarza. Na określenie chóru muzycznego używa się łacińskiego terminu *chorus* i polskiego *chór*. W przebadanych źródłach użyte są cztery formy tych nazw: *chorus*, *chorus musicus*, *chor*, *chór*.

Większość niezachowanych organów w dekanacie ożarowskim usytuowana była na chórze muzycznym. Inną lokalizację miały instrumenty w Przybysławicach i Sobótce. W Przybysławicach po pożarze kościoła wybudowano tymczasową kaplicę. Pozytyw umieszczony był na rusztowaniu nad wejściem do tejże kaplicy. Natomiast w Sobótce, w dawnej, nieistniejącej świątyni organy umieszczone były „na ziemi”, ponieważ nie było chóru. W źródłach są zapisy dotyczące materiału i konstrukcji chóru, np. drewniany, wsparty na kolumnach. Wygląd chóru określony został w kościele parafialnym w Ćmielowie – „ozdobiony malowidłem 12 Apostołów”. W Przybysławicach zanotowano – „Chorus elegans” [wytworny, piękny], natomiast w Wojciechowicach „Chorus vulgaris” [zwykły, pospolity]. Jedna informacja dotyczy wyglądu zewnętrznego instrumentu – XVIII-wieczny pozytyw w Bidzinach pomalowany był na kolor czerwony.

2.4. WIELKOŚĆ

Podstawą do określenia wielkości organów jest liczba głosów. W źródłach określona została dla 16 instrumentów:

4 głosy	Przybysławice, Ruda Kościelna
5 głosów	Janików, Przybysławice, Sobótka
6 głosów	Ożarów, Przybysławice
7 głosów	Bidziny
8 głosów	Gliniany, Słupia, Sobótka, Wojciechowice
11 głosów z ped.	Bidziny
12 głosów z ped.	Ćmielów, Wojciechowice
15 głosów z ped.	Ćmielów

W dwóch przypadkach, dla tego samego instrumentu, liczba głosów jest różnie określona: 6 lub 7 w Przybysławicach, 6 lub 8 w Ożarowie. Taki nieprecyzyjny zapis wynika z pewnością z istnienia w organach urządzeń dodat-

kowych, takich jak np. tympan, dzwonki, evacuant, które spisujący inwentarze kościoła niekiedy zaliczali do głosów (włączane były podobnymi registrami). Uzyskane ze źródeł dekanatu ożarowskiego informacje potwierdzają dane z innych regionów Polski, że powszechnie w kościołach funkcjonowały niewielkie, kilkunastogłosowe pozytywy. Instrumenty kilkunastogłosowe uważano za wielkie. Przykładem jest zapis z 1729 r. ze źródeł kościoła w Maciejowie, który przytacza Jerzy Gołos: „Organy wielkie o 13 głosach”⁷³. XVIII-wieczny, 15-głosowy instrument w kościele parafialnym w Ćmielowie, jak na owe czasy, był więc bardzo okazały.

2.5. INNE SZCZEGÓŁY

Ważne dla historii budownictwa organowego są nazwiska organmistrzów, budowniczych bądź naprawiających nieistniejące w dekanacie ożarowskim organy. Do takich należą:

- Piotr Grygliński z miasta Solca, w 1844 r. zbudował pozytyw w Przybysławicach;
- Tomasz Grudziński z Rytwian, w 1885 r. zbudował pozytyw w Sobótce, a w 1892 pozytyw w Glinianach, zachowując dawny, barokowy prospekt;
- Stefan Grudziński, mający warsztat w Ostrowcu Św., a następnie w Lublinie, w 1907 r. zbudował organy z pedałem z Bidzinach oraz rozbudował o 2-głosową sekcję pedałową instrument w Sobótce;
- Józef Szymański z Warszawy, w 1879 r. przebudował organy w Ćmielowie;
- Andrzej Saganowski z Kielc, w 1924 r. naprawiał instrument w Sobótce;
- Józef Bargiełowski z Radomia, w roku 1932 wykonał kolejną naprawę w Sobótce.

Pozostałe krótkie informacje dotyczą głównie liczby miechów i materiału z jakiego wykonane zostały piszczałki, np. „piszczałki częścią cynowe, częścią drewniane”. Znana jest dyspozycja i zakres klawiatury nieistniejącego pozytywu zbudowanego przez Piotra Gryglińskiego w Przybysławicach.

Na uwagę zasługuje źródłowy zapis dotyczący XVIII-wiecznych organów w Ćmielowie. Określono je jako „puł [sic!] Organie”. Był to dawny system określania stopażu głosów. Pół-organy oznaczało, że w manuale najniżej brzmącym był głos 8⁷⁴.

⁷³ J. GOŁOS, *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972, s. 333.

⁷⁴ J. CHWAŁEK, *Budowa organów*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1971, s. 26.

Prof. Adolf Chybiński w 1926 r. napisał: „Historja organów, organistów i organmistrzów w dawnej Polsce jest daleką od zbadania. Materiałów wydano tak niewiele, że o złożeniu jakiej-takiej całości mowy być nie może. Należy zatem materiały te zbierać, ogłaszać je w formie luźnych notatek, aby z nich mogła powstać pewna całość historyczna”⁷⁵. W sto lat od opublikowania powyższego tekstu w badaniach organologicznych bardzo wiele poczyniono. Świadczy o tym cytowana wyżej *Polska bibliografia organów* autorstwa Marii Szymanowicz. Jednak w pewnym sensie słowa A. Chybińskiego są nadal aktualne. Do opracowania całościowej monografii polskiego budownictwa organowego wciąż brakuje prac pryncypialnych. Do takich należy niniejszy artykuł, który jest przyczynkiem do historii budowy organów w diecezji sandomierskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie:
Wizytacja z 1718/1719, sygn. AVCap. 58 (sygn. ABMK 3266).

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie:
Wizytacja z 1748, sygn. AV 45 (sygn. ABMK 3317).

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu:
Wizytacja z 1782, sygn. I 1476.

Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu [akta bez sygnatur]:
Akta parafii Bidziny 1801-1844 [npg].
Akta Kościoła Parafialnego w Bidzinach 1845-1983.
Akta parafii Bidziny zaczęte w 1984.
Akta Kościoła Parafialnego w Ćmielowie 1819-1983.
Akta parafii Gliniany 1801-1844 [npg].
Akta Kościoła Parafialnego w Glinianach 1845-1983 [npg].
Akta parafii Gliniany zaczęte w 1984.
Akta Kościoła Parafialnego w Janikowie 1847-1983.
Akta parafii Ożarów [1818] 1845-1983 [npg].
Akta parafii Przybysławice 1807-1844.
Akta Kościoła Parafialnego w Przybysławicach [1818] 1845-1983.
Akta parafii Przybysławice zaczęte w 1984.

⁷⁵ A. CHYBIŃSKI, *Luźne notatki o staropolskich organach, organistach i organmistrzach*, „Muzyka Kościelna” 1926, nr 2, s. 17.

Akta parafii Ruda Kościelna 1798-1840.
Akta Kościoła Parafialnego w Rudzie 1846-1983.
Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Sandomierskiej ts. Kościoła filialnego Słupia Nadbrzeżna 1873-1983 [npg].
Akta kościoła parafialnego w Sobótce 1818-1983.
Akta parafii Wojciechowice 1801-1844 [npg].
Akta kościoła parafialnego w Wojciechowicach 1845-1983.

Archiwum Państwowe w Radomiu:

Akta funduszów kościoła w Bidzinach 1820-1858, sygn. RGR I 5459.
Akta funduszów kościoła w Ćmielowie 1848-1867, sygn. RGR I 5623.
Akta funduszów kościoła w Glinianach 1820-1866, sygn. RGR I 5693.
Akta funduszów kościoła w Przybysławicach 1826-1863, sygn. RGR I 6306.
Akta budowy kościoła w Przybysławicach 1843-1865, sygn. RGR I 6307.
Akta funduszów kościoła parafialnego w Rudzie 1819-1829, sygn. RGR I 6365.
Akta funduszów kościoła Ruda Kościelna 1850-1861, sygn. RGR I 6367.

LITERATURA

CHWAŁEK J., Budowa organów, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1971.
CHYBIŃSKI A., Luźne notatki o staropolskich organach, organistach i organmistrzach, „Muzyka Kościelna” 1926, nr 2, s. 17-21.
GOŁOS J., Polskie organy i muzyka organowa, PAX, Warszawa 1972.
Rocznik diecezji sandomierskiej, red. K. Kida, Sandomierz 2010.
SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA B., Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych, Ossolineum, Wrocław 1977.
SZYMANOWICZ M., Nazewnictwo organów w XVIII wieku (na podstawie wybranych akt wizytacyjnych), w: *Studia Organologica*, t. 5, red. M. Szymanowicz, Polihymnia, Lublin 2016, s. 73-83.
SZYMANOWICZ M., Polska bibliografia organów, t. 1, Polihymnia, Lublin 2011.
SZYMANOWICZ M., Polska bibliografia organów, t. 2, Polihymnia, Lublin 2014.

ORGANY W KOŚCIOŁACH DEKANATU OŻAROWSKIEGO DIECEZJI SANDOMIERSKIEJ (CZ. I). INSTRUMENTY NIEZACHOWANE W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

Streszczenie

Niniejszy artykuł rozpoczyna cykl tekstów na temat organów i organistów diecezji sandomierskiej. Cykl ten wpisze się w jubileusz 200-lecia utworzenia diecezji, który będzie miał miejsce w 2018 roku. Artykuł dotyczy niezachowanych organów w kościołach dekanatu

ożarowskiego. Powstał w oparciu o XVIII, XIX i XX-wieczne źródła przechowywane w archiwach w Krakowie, Sandomierzu i Radomiu.

Analiza uzyskanych danych pozwoliła na wysnucie następujących wniosków. Na terenie dekanatu ożarowskiego w 10 parafiach funkcjonowało kolejno 21 instrumentów. Były to niewielkie organy, od 4 do 15 głosów. Większość usytuowana była na chórze muzycznym nad wielkimi drzwiami kościoła. Instrumenty były malowane i zdobione dekoracją snycerską, wiele z nich znajdowało się w złym stanie. Uzyskano także wiadomości o sześciu organmistrzach, którzy budowali, bądź naprawiali organy na badanym terenie.

Dla opracowania pełnej monografii polskiego budownictwa organowego potrzeba jeszcze wielu prac przyznawarskich i taki charakter ma niniejszy artykuł.

Słowa kluczowe: organy; dekanat ożarowski; diecezja sandomierska.